

УДК: 82/821

DOI 10.33514/1694-7851-2024-2/1-215-225

Абдыкалыкова А.А.

филология илимдеринин кандидаты, доцент

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

aisuluua@mail.ru

Буранова Г.М.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Бишкек ш.

g.buranova@list.ru

ТАТААЛДАШКАН СҮЙЛӨМДӨРДҮН ГРАММАТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Аннотация: Бул илимий макалада кыргыз тилинде, кыргыз тил илиминде сүйлөм, анын ичинде татаалдашкан сүйлөмдөрдүн изилдениши, алардын структура-семантикалык, грамматикалык жактан жасалышын териштирүүгө аракеттер жасалды. Татаалдашкан сүйлөм маселеси түрк тилдеринин айрымдарында атайын максат менен гана изилденбестен, анын тигил же бул проблемалары көрүнүктүү түркологдор тарабынан да талдоого алынып келгендиги баса белгиленди. Татаалдашкан сүйлөм менен кадимки жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара айкындооч мүчөлөрүнүн синтаксистик түзүлүшү, синтаксистик катышпарынын мүнөзү, башкача айтканда, предикативдүүлүктүн берилиши, синтаксистик байланыштын түрлөрү боюнча, сүйлөмдүн түзүлүшүнүн формалык каражаттары аркылуу жана интонациялык жактан айырмаланары аныкталды.

Жыйынтыктап айтканда, татаалдашкан сүйлөмдөрдү тиги же бул грамматикалык касиеттерине карата топторго бөлүшгүрүү аркылуу анын компоненттеринин ортосундагы байланыштарды так аныктоого болот.

Негизги сөздөр: сүйлөм, татаалдашкан сүйлөм, жөнөкөй сүйлөм, татаал сүйлөм, жалаң сүйлөм, жайылма сүйлөм, обочолонгон түрмөктөр, кириңди сөз, каратма сөз, кемтик сүйлөм, структура, семантика, интонация, предикативдүүлүк, түрк тилдери, грамматика, синтаксис, грамматикалык категория, грамматикалык формалар, ж.б.

Абдыкалыкова А.А.

кандидат филологических наук, доцент

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

aisuluua@mail.ru

Буранова Г.М.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

г. Бишкек

g.buranova@list.ru

ГРАММАТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ОСЛОЖНЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Аннотация: В данной научной статье предприняты попытки изучения предложений кыргызского языка и кыргызского языкознания, в том числе осложненных предложений, их структурно-семантического, грамматического анализа. Подчеркивалось, что проблема осложненных предложений не только специально изучается в некоторых тюркских языках, но и некоторые ее проблемы анализируются видными тюркологами. Установлено, что осложненные предложения и обычные простые предложения различаются синтаксическим строем взаимно уточняющих членов, характером синтаксических отношений, то есть выраженностью предикативности, типами синтаксической связи, формальными средствами построения предложения и интонацией.

В заключение, разделив сложное предложение на группы по тому или иному грамматическому признаку, можно четко определить отношения между его компонентами.

Ключевые слова: предложение, осложненное предложение, простое предложение, односоставное предложение, двусоставное предложение, развёрнутое предложение, причастных конструкций, изолированные свитки, обращение, неполное предложение, структура, семантика, интонация, предикативность, тюркские языки, грамматика, синтаксис, грамматическая категория, грамматические формы и т. д.

Abdykalykova A.A.

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek c.

aisuluua@mail.ru

Буранова Г.М.

master's student
Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek c.

g.buranova@list.ru

THE GRAMMATICAL NATURE OF COMPLEX SENTENCES

Abstract: This scientific article attempts to study sentences of the Kyrgyz language and Kyrgyz linguistics, including complicated sentences, their structural, semantic, and grammatical analysis. It was emphasized that the problem of complicated sentences is not only specifically studied in some Turkic languages, but also some of its problems are analyzed by prominent Turkologists. It has been established that complex sentences and ordinary simple sentences differ in the syntactic structure of mutually clarifying members, the nature of syntactic relationships, that is, the severity of predicativity, types of syntactic connections, formal means of sentence construction and intonation.

In conclusion, by dividing a complex sentence into groups according to one or another grammatical feature, it is possible to clearly determine the relationships between its components.

Key words: sentence, complex sentence, simple sentence, complex sentence, simple sentence, extended sentence, isolated scrolls, dirty word, negative word, defective sentence, structure, semantics, intonation, predicativeness, Turkish languages, grammar, syntax, grammatical category, grammatical forms, etc.

Кыргыз тил илиминде сүйлөм жана анын синтаксистик табиятын изилдөө маселелери Улуу Октябрь революциясынан кийин гана изилдене башпаган. Ошол кездеги жүргүзүлгөн саясат маданий революция жаш муундарды окутуу маселеси тил илиминин тез өнүгүшүнө түрткү берди.

Ушул себептен улам, сүйлөмдүн маселеси изилдене башпаган. 1920-жылдары сүйлөмдүн проблемаларын биринчиден болуп К.Тыныстанов изилдеген. Ал ошол кездеги деңгээл боюнча сүйлөмдүн синтаксисин түшүнгөн проф. К.Тыныстанов сүйлөмдү синтаксистик категория катары семантикалык жактан, семантика-структуралык жактан анализдеп, сүйлөмдүн классификациясын сунуш кылган [1936]. Профессор К.Тыныстановдун дагы бир артыкчылыгы кыргыз тил илиминде биринчи жолу сүйлөмдүн компоненттерин, сүйлөм мүчөлөрүн жана пунктуациялык маселени иликтеген. Синтаксистик категориялардын терминдерин сунуш кылган. Ошондуктан сүйлөмдүн синтаксисинин изилденишинде жана калыптанышында профессор К.Тыныстановдун эмгеги өтө зор.

1930-жылдардын аягында, 1940-жылдардын башында окумуштуу Бакенов, Актанов сүйлөм проблемалары жөнүндө маселени козгошкон. Орто мектептерге жана ЖОЖдор үчүн окуу куралдары жазылган [Актанов, Бакеев, 1937].

Тилекке каршы, 1938-жылы проф. К.Тыныстанов репрессиялангандан кийин 1936-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин синтаксиси» уникалдуу теориялык эмгеги окутулбай, тыюу салынган. Бирок, ошондой болсо да, эмгектеги идеалар, концепциялар башка автордун окуу китептерине жазылган.

1950-жылдары профессор К.К.Сартбаев сүйлөмдүн синтаксисин изилденген. 1957-жылы ал «Кошмо сүйлөм синтаксиси» деген докторлук диссертациясын жактаган. Профессор Ы.Жакыпов «Кыргыз тили жөнөкөй сүйлөмдөр» деген доктордук диссертациясын жактаган. 1967-жылдары А.Жапаров сүйлөмдүн синтаксисин ар тараптан изилдеп, андан ары уланткан. Сүйлөм анын структуралык түрлөрү, типтери, сүйлөм мүчөлөрү профессор А.Жапаровдун эмгегинде жогорку деңгээлде иликтенген.

Түркологиялык аспектиде алып караганда, синтаксистик маселелер кыргыз тил илиминде терең жана ар тараптуу изилдеген. 1960-70-80-жылдары филология илимдеринин доктору, профессор Акеш Иманов, филология илимдерин кандидаты доцент М.Мураталиев, филология илимдерин доктору, профессор Б.Тойчубекова, А.Турсунов, филология илимдеринин доктору, профессор С.Мусаев, филология илимдерин кандидаты доцент Сапарбаев ж.б. окумуштуулар сүйлөмдүн компоненттеринин синтаксистик табиятын ар тараптан иликтешкен.

Ал эми кандай гана типологиялык түзүлүштөгү тил болбосун, анда сүйлөм жана анын касиети тууралуу маселе негизги орунга коюлат. Анткени сүйлөм тилибиздеги эң башкы коммуникативдик бирдик болуп саналат жана грамматикалык башка категорияларга караганда көп аспектилүү көрүнүшкө жатат да, сүйлөмдүк курулуш өзгөрмөлүү келип, ал жөнүндөгү окууда тиги же бул актуалдуу маселе үзгүлтүксүз түрдө изилдөөнүн объектисине айлана берет.

Татаалдашкан сүйлөм жөнүндөгү окуу кийинки кездерде пайда болгондугуна карабастан, анын жалпы маселелери бир кыйла тарыхый мүнөзгө ээ.

Татаалдашкан сүйлөм маселеси түрк тилдеринин айрымдарында атайын максат менен гана изилденбестен, анын тигил же бул проблемалары көрүнүктүү түркологдор тарабынан да талдоого алынып келген.

А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортяндар кадимки жөнөкөй сүйлөм менен татаалдашкан сүйлөмдү өз ара айырмалашып, алардын ортосундагы структуралык өзгөчөлүктөр тууралуу жүйөлүү пикирлерин билдиришкен.

А.Н.Кононов татаалдашкан сүйлөмдүн тутумундагы ар кандай синтаксистик конструкциялар багыныңкы сүйлөмгө окшош түзүлүштө келет, бирок өз алдынча бүткөн ойду билдирбестен, кошумча маани, түшүнүк, тактоо киргизет деп жазган. Алардын сүйлөмдүн жайылма же кеңейген мүчөсү деп атаган [Кононов, 1956, 437].

Н.А.Баскаков жөнөкөй сүйлөмдү структуралык бөтөнчөлүктөрүнө ылайык 3 топко бөлгөн: 1-топко баш мүчөлөрдөн гана турган жалаң сүйлөмдөр, 2-топко айкындооч мүчөлөрдүн да катышуусу менен түзүлгөн жайылма сүйлөмдөр киргизилет. Жайылма сүйлөмдүн бул түрүн ал кадимки жөнөкөй жайылма сүйлөм деп, ал эми бир өңчөй жана обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөр, каратма, кириңди сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү тек гана жайылма сүйлөм деп атаган. Жайылма сүйлөмдүн бул эки тобу биринчи тобуна караганда структуралык жактан кенен экендигин белгилейт.

Эгерде сүйлөмдүн тутумунда түрдүү синтаксистик түрмөктөр катышып келсе, Н.А.Баскаков аларды жайылма мүчөлүү жөнөкөй сүйлөм деп үчүнчү топко кошкон. Аларды адегенде жөнөкөй сүйлөмдүн карамагында талдоого алса да, жөнөкөй сүйлөм менен кошмо сүйлөмдүн чегиндеги аралык сүйлөм деп жыйынтык чыгарат [Баскаков, 1961, 62-72].

Албетте, Н.А.Баскаковдун синтаксистик бул жоболору жөнөкөй сүйлөмдүн структурасын андан ары изилдөөгө чоң өбөлгө туздү. Бирок жөнөкөй сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттердин бардыгын бир топко бириктирип карабастан, бир өңчөй жана түшүндүрмө мүчөлөрдүн жөнөкөй сүйлөмдөгү синтаксистик кызматы акыр аягына чейин аныкталбай кала берген.

Кыргыз тил илиминде сүйлөмдү структурасы боюнча биринчи типтештирүү Шабдан уулу Ажыйманга тиешелүү. Ал өзү жашаган мезгилдеги түрк тилдериндеги окуу китептеринин деңгээлине ылайык сүйлөмдүн структуралык эки тибин - толук жана өксүк тибин көрсөткөн [Шабданов, 1931, 26]. Ал кезде, албетте, сүйлөм менен синтаксистик башка конструкциялар бир гана кыргыз тил илиминде эмес, жалпы эле түркологияда ажыратыла элек болчу. Бирок татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү синтаксистик конструкциялардын айрымдарына жекече-жекече мүнөздөмө берилип келген [Жапаров, 1951, 1966, 1979; Жакыпов, 1966; Сартбаев, 1957; Иманов, 1990].

Филология илимдеринин доктору Б.Тойчубекова аларды семантика-структурасы "татаалдашкан сүйлөм" деп атап, мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү синтаксистик структурадагы өзгөрүүнүн натыйжасы катары баалаган [Тойчубекова, Мураталиев, 1987. 103-130].

Профессор А.Жапаров татаалдашкан сүйлөмдү "жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөм" деп атап, ага мүнөздүү өзгөчөлүктөр жөнүндө өтө эле кыска маалымат берет. Автор Г.А.Абдурахманов, К.М.Есенов, Л.К.Дмитриевдер сыяктуу эле синтаксистик бул категорияны жөнөкөй сүйлөм менен кошмо сүйлөмдүн ортосундагы аралык сүйлөм катары эсептеген [Жапаров, 1992, 117].

Кыргыз тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөргө Б.Тойчубекова жандама (кошумча) мүчөлөр, атоочтук, чакчыл, кыймыл атоочтук түрмөктөр, каратма, кириңди сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү киргизсе [Тойчубекова, Мураталиев, 1987, 104], А.Жапаров синтаксистик түрмөктөрдү ич ара бир нече структуралык-семантикалык топторго бөлүшпүрүп, бир өңчөй

мүчөлөрдү жана сырдык сөздөрдү да татаалдаштыруучу компоненттердин тобуна кошкон [Жапаров, 1992, 118].

Татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин пайда болушу жана калыптанышы эбактан бери эле түркологдордун көңүлүн өзүнө буруп келген. Алардын бул маселе боюнча илимий көз караштарын жалпылай келгенде, синтаксистик ар бир түрмөктүн кириңди, каратма, кыстырынды сөздөрдүн, түшүндүрмө жана бир өңчөй мүчөлөрдүн өз-өзүнчө пайда болуу жана калыптануу жолдору бар.

Кантсе да, татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин тарыхый жактан калыптанышы бир түз сызык менен бирдей мезгилде болуп өткөн эмес. Алардын айрымдары сүйлөм менен бирдикте илгертен эле жашап келген болсо, айрымдары синтаксистик трансформациянын натыйжасында кийинчерээк калыптанган.

Бирок трансформация түшүнүгү менен редукция түшүнүгүн ажырата билүү зарыл. Трансформация дегенибиз тиги же бул грамматикалык түзүлүштөн башка бир түзүлүшкө өтүшү, жөнөкөй түзүлүшүн татаал түзүлүшкө же, тескерисинче, татаал түзүлүшүн жөнөкөй түзүлүшкө айланыш процесси болуп саналат. Ал эми редукция трансформацияга караганда тар түшүнүк: татаалдын жөнөкөйлөнүшү, узун формадагы айкалыштын кыскарышы (*Тез аранын ичинде бүтүрө салышыбыз керек. –Тез арада бүтүрө салышыбыз керек*).

Татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү айрым компоненттер эки түрдүү багыттагы трансформациялоонун натыйжасында калыптанышы мүмкүн. Биринчи багыттагысы толук маанилүү кадимки сүйлөмдөрдүн предикативдик катышынын кыскаруусунан, тагыраак айтканда, толук маанилүү сүйлөмдөрдүн синтаксистик түрмөккө айланышы катары түшүндүрүлсө, экинчи багыттагысы жөнөкөй түзүлүштөгү конструкциянын татаалдашуусу, тагыраак айтканда, жөнөкөй сүйлөмдүн кошмо сүйлөмгө айланышынын бир этабы катары түшүндүрүлөт [Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн семантика-грамматикалык түзүлүшү, Ош, 2007].

Татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин бардыгы эле толук маанилүү сөздөрдүн трансформациялануусунун туундусу эмес. Маселен, каратма сөздөрдү, кээ бир кириңди сөздөрдү трансформацияланган компоненттер катары кароого эч кандай деле негиз жок.

Кыскасы, татаалдашкан сүйлөмдү түзүүчү компоненттердин коммуникативдик функциясы бирдей болбогон сыяктуу эле, пайда болуш, калыптаныш жолдору ар түрдүү. Бул маселеге кийинчерээк ошол түзүүчү компоненттерди семантика-грамматикалык жактан айрым-айрым талдоого алганда, өзүнчө мамиле катары кайрылууну ылайыктуу деп эсептейбиз.

Сүйлөмдүн тутумуна структуралык элементтер канчалык көп кошулса, анын маанилик жагы да ошончолук арбый берет. Бул жөнөкөй сүйлөмдүн жалаң жана жайылма болуп бөлүнүшүнөн эле көрүнүп турат. Жалаң сүйлөмдө берилген субъектинин бир гана иш-аракети, касиети же белгиси жөнүндө маалымат берилсе, жайылма сүйлөмдө иш-аракеттин мезгилдик, мейкиндик, сан-өлчөмдүк, сын-сыпаттык жана башка касиеттери менен толукталат. Салыштырып көрөлү: *Мен окуймун – Мен университетте окуймун – Мен И.Арабаев атындагы университетте окуймун – Мен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинде окуймун – Мен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Мамлекеттик тил жана маданияты институтунун кыргыз филологиясы факультетинин магистратура бөлүмүнүн 2-курсунда окуймун ж.б.*

Берилген 5 сүйлөм жалаң сүйлөмдөн баштап, акыркы сүйлөмгө чейин улам жаңы маалыматтар менен толукталып отуруп, жайылма сүйлөмдүн эң жеткилең деңгээлине

көтөрүлдү. Эгерде бул типтеги сүйлөмгө синтаксистик башка бир категориялар кошулса, сүйлөм маанилик модалдык жактан андан ары белгилүү өзгөрүүлөргө учурайт. *Чынын айтсам, мен университетте окуймун. – Тагдырдан муну күтпөгөн мен, университетте окуймун. – Мен, жөнөкөй дыйкандын баласы, университетте окуймун. – Ооба, аке, мен университетте окуймун. – Мен университетте (даярдоо бөлүмүн эске албаганда) алты жылдан бери окуймун ж.б.*

Кийинки синтаксистик конструкциялардын сүйлөмгө катышуусу семантика-структуралык жактан сүйлөмдү алда канча башка касиетке өткөздү. Жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө моделин - татаалдашкан сүйлөмдү түздү. Мындай татаалдашууну жайылмалуулук менен чаташтырбоо керек. Жөнөкөй сүйлөмдүн ойго тийиштүү сүйлөм мүчөлөрү аркылуу бутактап, ойду кеңири түшүндүрүүсү жайылмаланууну билдирет. Алар сүйлөм менен тике жана тыгыз байланыштагы маанилерди алып жүрөт. Ал эми сүйлөмдүн мазмуну менен тике жана тыгыз байланышпаган кошумча маани киргизүүчү элементтер сүйлөмдү татаалдаштырат. Андай татаалдашуу жайылмаланууга окшобойт. Бул жагынан ал кошмо сүйлөмгө жакындашат. Бирок кошмо сүйлөмдүк касиетке да жетише албайт. Анткени кошмо сүйлөм сыяктуу полипредикативдүүлүккө ээ эмес. Мононпредикативдүүлүк чекте турат. Ал эми модалдуулук жагы татаалдаштыруучу компоненттердин кайсы тобунун катышкандыгы менен аныкталат.

Ошентип, татаалдашкан сүйлөмдүн семантика-грамматикалык табиятын аныктоо үчүн аларды кадимки жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөргө карама-каршы коюп, андагы предикативдүүлүктүн берилиш өзгөчөлүктөрүн анализдеп, интонациясын, стилистикалык функциясын тактап алуу зарыл.

Татаалдашкан сүйлөм өзүнүн структурасы, семантикасы жана интонациясы боюнча кадимки жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрдөн айырмалана тургандыгы, түркологдор тарабынан ар убак белгиленип келе жатат. Бирок кандайча айырмаланат, андай айырмачылыкты түзүүчү негизги белгилер кайсылар экендиги так көрсөтүлө элек.

Кээ бир татаалдашкан сүйлөмдөр (эгер түзүүчү компоненттери обочолонгон түрмөктөр, кириңди, каратма сөздөр болсо) өз алдынча экинчи бир интонацияга ээ болот. Ал эми кадимки жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрдө өз алдынча интонацияга ээ болгон компоненттер катышпайт.

Ошондой эле татаалдашкан сүйлөм кадимки жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөрдө предикативдүүлүктүн берилиши боюнча да айырмаланат. Бирок жөнөкөй сүйлөм бир гана предикативдүүлүккө, ал эми кошмо сүйлөм көп предикативдүүлүккө ээ болот деген жобо татаалдашкан сүйлөм маселесинде айрым тактоолорду талап кылат.

Татаалдашкан сүйлөм жөнүндөгү окутуунун пайда болушу менен сүйлөмдүн предикативдүүлүгү жөнүндөгү түшүнүк да кеңейди. Натыйжада, традиция катарында калыптанып калган бир предикативдүүлүк жана көп предикативдүүлүк деген түшүнүктөр жарым предикативдүүлүк, экинчиленген предикативдүүлүк деген түшүнүктөр менен толукталды.

Ошентип, сүйлөмдөгү предикативдүүлүктүн берилиш өзгөчөлүктөрү аркылуу аларды ар түрдүү оппозициянын чегинде кароого мүмкүндүк ачылат. Предикативдүүлүккө байланыштуу жогоруда айтылгандардан улам татаалдашкан сүйлөмдүн кадимки жөнөкөй жана кошмо сүйлөмдөр менен окшош жана айырмалуу белгилерин аныктоого болот. Кадимки жөнөкөй сүйлөм бир гана предикативдик туюнтмадан турса, татаалдашкан сүйлөм бир нече предикативдик туюнтмадан турат. Бул жагыдан кадимки жөнөкөй сүйлөмдөрдөн

айырмаланат да, кошмо сүйлөмгө жакындашат. Бирок кошмо сүйлөм сыяктуу бардык предикативдик туюнтмалары бирдей предикативдүүлүк касиетке ээ боло албайт. Алардын бир грамматикалык жактан уюмдашышы же интонациясы боюнча жеткилең болбойт, башкача айтканда, предикативдүүлүккө жете албайт. Негизги предикативдик туюнтмага көз каранды болот.

Жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ичинен айрым бир тутумдуу сүйлөмдөр менен татаалдашкан сүйлөмдөр (синтаксистик түрмөктүүлөрү) окшош түзүлүштө келет. Анткени аларда да ээрчишүү байланышындагы баш мүчөлөр толук болбойт. Салыштырып көрөлү: 1. *Армиянын таламын аткарыш керек, силердин да согушта балдарыңар бар.* (Т.Сыдыкбеков). 2. *Тарыхый көз караш менен караганда, «Манас» эпосу башка эстетикалык өлчөмдүн негизинде, башка турмуштук шартта жаралган* (Ч.Айтматов). Берилген эки сүйлөмдүн биринчи бөлүктөрү окшош түзүлүштө келди. Эки конструкция тең эч кайсы жак менен байланыш түзгөн жок. Ээ жана баяндоочтордун ээрчишүү байланышы жок, бирок өздөрүнө тиешелүү интонациясы бар. Бирок биринчи сүйлөмдөгү «армиянын таламын аткарыш керек» деген конструкция - жаксыз сүйлөм. Андагы предикативдүүлүк жалгыз баш мүчө аркылуу берилди. Ал бүткөн айрым ойду билдире алат, бирок ээни керектебейт. Экинчи сүйлөмдөгү «тарыхый көз караш менен караганда» деген конструкция аяктаган ойду билдире албайт. Анда предикативдүүлүк толук эмес. Сүйлөмгө кошумча маани, модалдуулук гана киргизип, негизги сүйлөм менен грамматикалык байланыш түзгөн жок. Дал ушундай эле кубулуштарды бир гана жаксыз сүйлөмдөрдүн мисалында эмес, башка бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн мисалында түшүндүрүүгө да болот.

Мындан тышкары, обочолонгон синтаксистик түрмөктөрү бар татаалдашкан сүйлөмдөр менен кошмо сүйлөмдөр да өтө эле окшош түзүлүштө келет. Мына ошого байланыштуу тил илиминде узак мезгил бою аларды бирдей кароо салты орун алып келген. Алардын өз ара окшош жана айырмалуу жактарына ар бир түрмөккө жеке-жеке кайрылганда кеңири токтолууну туура таптык.

Жыйынтыктап айтканда, татаалдашкан сүйлөм менен кадимки жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара, биринчиден, айкындооч мүчөлөрүнүн синтаксистик түзүлүшү боюнча, экинчиден, синтаксистик катыштарынын мүнөзү боюнча, башкача айтканда, предикативдүүлүктүн берилиши боюнча, үчүнчүдөн, синтаксистик байланыштын түрлөрү боюнча, төртүнчүдөн, сүйлөмдүн түзүлүшүнүн формалык каражаттары аркылуу жана, бешинчиден, интонациялык жактан айырмаланат.

Татаалдашкан сүйлөмгө тиешелүү семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрдү, анын синтаксистик түзүлүшүн анализдөөнүн натыйжасында жана ал жөнүндөгү жалпы эле илимий көз караштардын негизинде ага мындайча мүнөздөмө берүүгө болот: тутумунда сүйлөм сыяктуу конструкциялар же кошумча чечмелөөчү элементтери бар негизги жана кошумча предикативдүүлүккө ээ болгон, эң жогорку даражадагы жайылмалуу жөнөкөй сүйлөмдөр деп эсептелет.

Салт катарында негизги синтаксистик бирдик катары эсептелген сөз тизмеги, жөнөкөй сүйлөм, кошмо сүйлөмдөр семантикалык жана грамматикалык принциптердин негизинде өз алдынча андан ары да түрдүү классификациялык топторго ажыратылат. Ал эми синтаксистик өз алдынча бирдик боло албаган, түрдүү маани-мазмундагы синтаксистик конструкцияларды өз ичине камтыган, түрдүү синтаксистик катышта, байланышта келген, түрдүү интонациялык өзгөчөлүктөргө ээ болгон татаалдашкан сүйлөмдү классификациялоо татаал проблемага жатат. Анткени аларды түрлөргө бөлүшгүрүүдө семантикалык-структуралык принцип

жетишсиз кылат. Андыктан татаалдашкан сүйлөмдүн тутумундагы синтаксистик конструкциялардын түзүлүшү да, маанилик өз ара катышы да, интонациясы да, аткарган кызматы да эске алынышы керек.

Синтаксистик бул проблеманы илимий жактан туура негиздөө үчүн адегенде жалпы мүнөздүү суроолорду тактап алуу керек. Биринчиден, татаалдашкан сүйлөмдү өз алдынча түрлөргө ажыратуу зарылдыгы барбы, же жокпу? Экинчиден, эгерде татаалдашкан сүйлөмдү өз ара түрлөргө бөлүшпүрүү зарылдыгы болсо, аларды кандай принциптердин негизинде типтештиребиз?

Биздин оюбузча, грамматикалык кандай категория болбосун, анын ички байланыштарын аныктоо үчүн адегенде аны мазмун жана формалык жакындыгына байланыштуу майда топторго, топторду топчолорго бөлүп анализдөө традициясы ар убак жакшы натыйжа берет. Ал аркылуу түрдүү окшошпуктар жана айырмачылыктар айкындалат. Маселен, татаалдашкан сүйлөмдөрдүн тутумунда бири-бирине өтө жакын жана бири-бирине түп тамыры менен окшошпогон категориялар катышат. Ошол эле учурда аларды бириктирип турган жалпы касиеттер, белгилер да жок эмес. Эгерде обочолонгон атоочтук түрмөктөр сүйлөмдүн тиги же бул мүчөсү менен семантика-грамматикалык жактан тыгыз байланышта келип, аныкталгычтын түрдүү белгилерин аныктап-тактап, өз алдынча сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткаrsa, киринди түрмөктөр, тескерисинче, сүйлөмдүн жалпы эле мазмунуна кошумча маани киргизип, сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткара албайт. Мына ушундай, бири-биринен кескин айырмаланып, эки категорияны бириктирип турган касиет - жөнөкөй сүйлөмдү структура-семантикалык жактан татаалдаштыруусу.

Демек, татаалдашкан сүйлөмдөрдү тиги же бул грамматикалык касиеттерине карата топторго бөлүшпүрүү аркылуу анын компоненттеринин ортосундагы байланыштарды аныктоого болот. Ал эми грамматикалык жактан алганда, сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүүдө бизге анча байкала бербеген айрым грамматикалык белгилерди эске алуу зарылдыгын айгинелейт. Кадимки жайылма сүйлөмдөрдү түрдүү аспектилердин негизинде классификациялоо да дал ушундай максаттардан улам ишке ашырылган.

Эгерде кадимки жөнөкөй сүйлөмдөрдү классификациялоодо грамматикалык, семантикалык жана интонациялык өзгөчөлүктөр эске алынса, татаалдашкан сүйлөмдөрдү классификациялоодо алардан тышкары бир топ кошумча белгилер да маанилүү роль ойнойт. Бул учурда, биринчи кезекте, татаалдаштыруучу бөлүк менен татаалдануучу бөлүктүн ортосундагы түрдүү мамилелер турат. Татаалдаштыруучу бөлүктө түрдүү обочолонгон жана обочолонбогон синтаксистик түрмөктөр, бир өңчөй түшүндүрмө мүчөлөр, каратма жана киринди түрмөктөр, парцеляттар (бөлүндүлөр) кирет. Ал эми татаалдануучу бөлүктү өзөк сүйлөм түзөт. Андай өзөк сүйлөм эки тутумдуу да, бир тутумдуу да, жөнөкөй да, татаал да болушу мүмкүн. Ошол эки бөлүктүн ортосундагы байланыштын мүнөзүн татаалдаштыруучу бөлүк аныктайт. Алардын кээ бирлери татаалдануучу сүйлөмдү түрдүү кошумча маалыматтар менен толуктап келсе, башка бир топтогулары ал бөлүккө кошумча маалымат киргизбестен, модалдык жактан түрдөнтөт. Үчүнчү бир тобу татаалдануучу сүйлөм менен андан мурунку же кийинки сүйлөмдөрдүн байланышын камсыз кылат. Төртүнчү бир тобу өзөк сүйлөмдөн атайын ажыратылып, бөлүнүп берилет да, ошол сүйлөмдөгү тиги же бул мүчөнү актуалдаштырат: 1. *Кошой жашырбай чынын айтып турганын көргөн Асан Болотов дагы минтип сурады (С.Өмүрбаев).* 2. *Башка аңгемелерди коюп, шарыят уксак жакшы болор эле (К.Карымбаев).* 3. *Атаңдын көрү, бөлөк боор деген ушубу (Т.Касымбеков).* 4. *Ал турмак, мага кыштын узун түндөрү беш убак намазды үйрөтөр эле (К.Бобоулов).*

5. *Ак паашанын ордуна Керенский деген пааша болуптур. Ооба, Керенский деген!* (А.Убукеев).

6. *Ажыроо, айрылуу. Кайгы жана ый. Бул согуш чыккандан бери күчөдү* (К.Каимов).

Биринчи жана экинчи сүйлөмдөр - эки түрдөгү синтаксистик түрмөктөр катышкан сүйлөмдөр. Алардын биринчиси - обочолонгон атоочтук түрмөк, экинчиси - обочолонгон чакчыл түрмөк. Бул компоненттер өзөк сүйлөмдү маанилик жактан бутагтатып, кошумча маалыматтар менен толуктады. Үчүнчү сүйлөмдө кириңди сөз катышып, өзөк сүйлөмдөгү айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн мамилесин билдирди. Интонациялык жактан өзгөчөлөнүп бөлүнгөн. Төртүнчү сүйлөмдөгү кириңди түрмөк эки түрдүү функцияда келди: биринчиден: өзү татаалдаштырып келген сүйлөм менен мурдагы сүйлөмдү логикалык жактан байланыштырып турса, экинчи жактан сүйлөөчүнүн иш-аракетке карата баасы билдирилди. Ал эми бешинчи жана алтынчы сүйлөмдөрдө бөлүндүлөр (парцеляттар жана сегменттелген конструкциялар) катышып, сүйлөмдөгү айрым мүчөнү актуалдаштырып, өзүнчө бир стилистикалык кубулушка ээ болду.

Ошентип, татаалдаштыруучу компоненттер менен татаалдануучу компоненттердин ортосундагы маанилик катыш да, синтаксистик байланыш да, интонация өтө көп кырдуу. Андан калса, сүйлөмдү татаалдаштыруучу компоненттердин грамматикалык түзүлүшү да бир кылка эмес. Алардын кээ бирлери өзүнө тиешелүү баш жана айкындооч мүчөлөрү бар сыяктуу түзүлүштө келип, толук маанилүү сүйлөм сыяктуу маанини камтыган болсо, айрымдары жеке сөздөрдөн болуп, белгилүү грамматикалык жана стилдик кызмат аткарат:

1. *Ууз ойлуу уланмын чыгыштын,*

Улар учкан тоолор менин ырысым (Б.Сарногоев).

Кызылы кызыл агы ак дегендей, дидары жанга шоола чачкан бир тал кырчын болчу Адеми (Н.Байтемиров). 2. *Карачы, кечээ эчкилер бошонуп кетип, бутагын отоп жибериптир* (Б.Жакиев). *Жок, ар бирибиз чын ниеттен ак иштешибиз керек* ("Кыргызстан аялдары").

Жогорудагылардын ичинен кайсы өзгөчөлүктөр татаалдашкан сүйлөмдөрдү түрлөргө ажыратууда негизги, жетектөөчү критерий боло алат? Биздин оюбузча, татаалдаштыруучу критерийлердин грамматикалык түзүлүшү жана алардын өзөк сүйлөм менен өз ара байланышуу формалары негизги орунга коюлуш керек да, алар андан ары семантикалык жактан дифференциацияланууга тийиш. Бирок, ошол эле учурда, ал компоненттер өзөк сүйлөмгө маанилик жактан кандай таасир эте ала тургандыгын да эске албай коюу мүмкүн эмес.

Маселени мына ушундай аспектиден караганда, кыргыз тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөрдү төмөндөгүдөй топторго ажыратууну сунуш кылабыз: 1. Көмөктөш мүчөлүү татаалдашкан сүйлөмдөр. 2. Синтаксистик түрмөктүү татаалдашкан сүйлөмдөр. 3. Бөлүндү компоненттүү татаалдашкан сүйлөмдөр.

Биринчи топтогу татаалдашкан сүйлөмдөрдү **бир өңчөй, түшүндүрмө кыстырынды мүчөлөр** түзөт. Бул топтогу сүйлөмдүн мындайча аталышы аларга тиешелүү компоненттердеги грамматикалык айрым жалпылыктар менен түшүндүрүлөт.

Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн экинчи тобун түрдүү синтаксистик түрмөктөр уюштурат. Бирок аларга байланыштуу кээ бир маселелер узак мезгилден бери тактала элек. Биринчи кезекте, синтаксистик түрмөктөрдүн маңызы, системасы жөнүндөгү маселеге кайрылсак, илимий изилдөөлөрдөн да, нормативдик грамматикалардын да бирдиктүү, так жыйынтыктарды таба албайбыз.

Б.Тойчубекова синтаксистик түрмөктөрдү төрт түргө бөлгөн: жандама, атоочтук, чакчыл, кыймыл атоочтук [Тойчубекова, Мураталиева, 1987, 107-119]. Автор жандама мүчөлүү, башкача айтканда, соңчул орун тартибиндеги аныктоочторду да жандама түрмөктөрдүн тобуна кошуп карайт.

Кыргыз тилиндеги синтаксистик түрмөктөргө профессор А.Жапаров башкачараак мамиле жасайт. Окумуштуу синтаксистик түрмөктөрдү түрлөргө бөлүшгүрүүдө грамматика-семантикалык принципке таянып, аларды өз ара чакчыл, атоочтук каршылама, кыймыл атоочтук каршылама, каршылама атооч, салыштырма, таанып-тактагыч атооч, таанып-тактагыч кыймыл атоочтук түрмөктөрдүн тобуна ажыратат [Жапаров, 1988, 17-18]. Бирок автор синтаксистик түрмөк деп обочолонгон түрмөктөрдү гана эсептейт. Ал эми сүйлөм менен туташып келген синтаксистик конструкцияларды түрмөк катарында эсептеген эмес. Аларды сүйлөмдүн составдуу мүчөсү катары карайт (Мис.: *Адам берген мөмө - илим. Атасынын күйүтүн тартып жумушка чыкпай калды*).

Профессор А.Жапаровдун синтаксистик түрмөктөрдү мындайча бөлүшгүрүүсү эки жактуу ойду пайда кылышы мүмкүн: 1) синтаксистик түрмөктөр дегенди этиштин туунду формалары менен гана байланыштуу карап келген бир жактуу көз караш жокко чыгарылып, атооч сөздөрдүн да түрмөк түзүү мүмкүндүгү такталды. Синтаксистик түрмөктөрдүн семантикалык жактан андан ары бөлүнүшү аларды ар тараптан анализдөөгө мүмкүндүк түзөт; 2) синтаксистик бирдей эле түзүлүштөгү түрмөктөрдү улам кайтадан семантикалык топко ажыратуу бир түрдүү принцип жетекчиликке алынбагандыкты билдирет да, түрмөктөрдүн башка бир маанилик топторун көмүскөдө калтыргансыйт. Маселен, синтаксистик түрмөктөрдүн карама-каршылык, танып-тактоо, салыштыруу маанисинен башка да түрдүү-түрдүү маанилери бар. Ошондуктан аларды адегенде грамматикалык түзүлүшүнө карай түрлөргө ажыратып, андан кийин ар бир түрүнө семантикалык жактан анализ берүү илимий изилдөө иши үчүн ыңгайлуу болот деген ойдобуз.

Жыйынтыктап айтканда, татаалдашкан сүйлөмдөрдү тиги же бул грамматикалык касиеттерине карата топторго бөлүшгүрүү аркылуу анын компоненттеринин ортосундагы байланыштарды так аныктоого болот.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Актанов Т., Бакеев К. Кыргыз тилинин синтаксисинин конспекти. (Орто мектептердин V-VI-VII класстарын окугкан мугалимдер үчүн). –Ф., 1937.
2. Баскаков Н.А. Простое предложение в каракалпакском языке//Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. -М.: Изд-во АН СССР. 1961. -ч.III. Синтаксис. -с.62-72
3. Жакыпов Ы. Основы синтаксиса простого предложения: Автореф. дис.докт.филол.наук. -Ф., 1966
4. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Ф.: Кыргызмамбас, 1951 (Мектеп, 1966, 1979)
5. Жапаров А. Синтаксические обороты в киргизском и других тюркских языках//Тюркология - 88. -Ф.: Илим, 1988. -17-18-бб.
6. Иманов А. Кыргыз тили. -Ф.: Мектеп, 1990
7. Кононов Н.А. Грамматика современного турецкого литературного языка. -М.-Л.: Изд-во АН ССР. 1956. -с.437

8. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмок сүйлөмдүн синтаксиси. -Ф.: 1957
Окуупедмамбас, 1957
9. Иманов А. Кыргыз тили. -Ф.: Мектеп, 1990
10. Нуруев Т. Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн семантика-грамматикалык түзүлүшү. Ош, 2007
11. Тойчубекова Б., Мураталиев М. Кыргыз адабий тилинин синтаксистик структурасынын совет доорунда өзгөрүшү. -Ф.: Илим, 1987. -103-130-бб.
12. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси, Ф., 1936
13. Шабданов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. -Ф.: Кыргызмамбас. 1931. -26-б.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Иманакунова К.Ш.